

Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Pécs, 2016. augusztus 22–27.)
három szimpóziumának előadásai

Szerkesztette:

BENŐ ATTILA – GÚTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA –
TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS



Termini Egyesület
Törökbálint, 2017

© Szerzők és szerkesztők, 2017

© TERMINI Egyesület, 2017

TUDOMÁNYKÖZISÉG ÉS MAGYARSÁGTUDOMÁNY
A NYELVI DIMENZIÓK TÜKRÉBEN

A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016)

három szimpóziumának előadásai

Szerkesztette:

Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia –

Terbe Erika – Trócsányi András

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Együtműködési Alap



ISBN: 978-615-80914-1-1

A kiadásért felelős a Termini Egyesület elnöke

Lektorok: Benő Attila, N. Fodor János, Horváth László, Juhász Dezső,
Kiss Jenő, Kolláth Anna, Korompay Klára, Medve Zoltán, Nádor Orsolya,
Pirisi Gábor, Rác Szilárd, Slíz Mariann, Terbe Erika, Tésits Róbert

Műszaki szerkesztő: Bucsy Balázs

Borítóterv: Endrődiné Benkő Erika

Nyomdai kivitelezés:

OOK-Press Kft., Veszprém

Szathmáry Attila

Tartalom

Előszó	7
TUDOMÁNYKÖZISÉG ÉS MAGYARSÁGTUDOMÁNY – DIMENZIONÁLIS NYELVÉSZETI KERETBEN	
Bárth M. János Erdélyi településnév-típusok a névföldrajzi adatok tükrében.	10
Horváth László <i>A volna: lenne</i> kettősség középmagyar kori magánéleti szövegekben.	21
Juhász Dezső Egy új magyar nyelvjárástörténeti kézikönyv terve.	31
Korompay Klára Szókészlettani vizsgálat az archaikus népi imádságok köréből: a középkori Grál-motívum kifejezőkincse	42
Rancz Teréz Standardizációs törekvések és nyelvjárásmentő attitűd találkozása a felső-háromszéki beszélőközösségben	50
Révay Valéria A görögkatolikusok első magyar nyelvű liturgiájának nyelvéről	58
T. Somogyi Magda – Tiner Tibor Topánfalvától az Északi pólusig – A földrajzi nevek Jókai műveiben	65
Szentgyörgyi Rudolf A középmagyar múlt idők rendszerének vizsgálata dimenzionális nyelvészeti keretben	76
Terbe Erika Hangjelölési kérdések Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezésében	85
Zelliger Erzsébet Honfoglalásunk vitás kérdéseihez	96

NYELVI SOKSZÍNŰSÉG: A KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYARSÁG JELENE ÉS JÖVŐJE

Tolcsvai Nagy Gábor	
A magyar nyelv és nyelvközösség (Közép-)Európában.	
Tudományközi értelmezés	104
Péntek János	
Etnonimák és identitások	114
Fóris Ágota	
A magyar terminológia-politikáról és stratégiáról	126
Szoták Szilvia	
Nyelvi tájképek és a gazdaság	135
Benő Attila	
A Termini online szótár etimológiai kérdései.	148
M. Pintér Tibor	
Adatbányászat a kétnyelvűség mögött.	158
Szoták Szilvia – Kocsyné Takács Ildikó	
Mélyszegénységben magyarul	168
Molnár Csikós László	
Társnyelvek korlátozott önállósága	177
Demeter Gáborné – Gúti Erika – Hoss Alexandra	
Magyarországon elismert kétnyelvű nemzeti kisebbségi gyermekek a pedagógiai szakszolgálat rendszerében	183

IDENTITÁS, RÉGIÓ, NEMZETISÉG

Máté Éva – Pirisi Gábor – Trócsányi András	
A felszakadozó térszerkezet Magyarországa – Esettanulmány a Dél-dunántúli régióból	196
Janek István	
Szlovák–magyar bilaterális kapcsolatok és revíziós elképzelések 1938–45 között.	206
Minorics Tünde	
Az örökségpolitika hatása a helyi társadalmakra, nemzetiségi vonatkozásai	215
Szakál Imre	
Beregszász és az első világháborút követő hatalomváltás	227

A KÖZÉPMAGYAR MÚLT IDŐK RENDSZERÉNEK VIZSGÁLATA DIMENZIONÁLIS NYELVÉSZETI KERETBEN

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest
szentgyorgyi.rudolf@btk.elte.hu

1. A vizsgálat célja és dimenzionális nyelvészeti megközelítésmódja

„A dimenzionális nyelvészet olyan új interdiszciplináris tudományterület és vizsgálati módszer, amely az időbeliség tengelye mentén elhelyezkedő történeti nyelvészet, a térbeliség dimenzióját kibontó geolingvisztika, valamint a társadalmi, kulturális tényezők hatásait elemző nyelv- és társadalomtudományi irányzatok eszköztárát és eredményeit integrálja” (Juhász 2011: 61). A dimenzionális szemléletmód „a nyelvi változatosságot és változékonyságot a nyelvhasználat lényegi tulajdonságának tekinti” (Farkas 2014a: 41). (A módszer további szempontjainak összefoglalását lásd: Szentgyörgyi 2015; vö. még: Juhász 2002; Farkas 2014b.)

A nyelvhasználat változatossága és változékonysága sajátosan ragadható meg a stílusban, mely „nyelvi-stilisztikai szinteken meglévő változatok, variánsok közötti válogatással, majd elrendezéssel jön létre” (StilLex. *Stílus*). Mindez szoros kapcsolatban áll az írás- és beszédművek műfajával – és ezáltal nem csupán irodalmi műfajokra gondolhatunk –, az „egyes műfajok ugyanis témakörüknek, céljuknak [...] megfelelő stílust alakítanak ki” (StilLex. *Műfaj*). A stílus, illetve vele összefüggésben a műfaji meghatározottság kétségtelenül az ún. humán dimenzió összetevőikhez tartoznak, mely „magában foglalja a nyelvhasználó társadalmi, kulturális és lélektani meghatározottságát” (Szentgyörgyi 2015: 612; vö. StilLex. *Stílus*).

A hagyományos nyelvtörténetírás az igei paradigmák változását az idő tengelye mentén írja le, változatait pedig a térbeliség dimenziójában helyezi el. A szociokulturális meghatározottság szerepével az ilyen irányú vizsgálatok nemigen számolnak. A tanulmány középmagyar kori kéziratok források három kiválasztott (egyben reprezentatív) szemelvényével – esettanulmányként – arra kíván rámutatni, hogy különböző forráscsoportokra műfajfüggő választás eredményeiként is jellemző lehet az adott korban párhuzamosan egymás mellett élő, eltérő grammatikai részrendszer, esetünkben múltidő-rendszer. A jelen kutatásban tehát az ún. humán dimenzió kerül a kutatói figyelem középpontjába.

2. Múltidő-rendszerünk ki- és leépülése

Anyanyelvünk önálló életének kezdetén feltételezhetően csupán egyetlen múlt idővel rendelkezünk, az alapnyelvből örökölt $j > i$ jelű (a későbbi *-á/-é* jeles) múlt idővel (E. Abaffy 1991: 105; Sárosi 2003: 150). Az ómagyar kor utolsó évszázadának kódexem-

lékei a kijelentő módot tekintve négyelemű¹ (az *-á/-é* és a *-t[t]*² jeles egyszerű múlt idők, továbbá a *ø + vala*, és a *-t[t]* + *vala* szerkesztésű összetett múlt idők³), zárt, az aspektus és a tempus mentén szerveződő (Szentgyörgyi 2014: 264–265) múltidő-rendszert reprezentálnak. E rendszer felbomlása esetleg már az ómagyar kor végén (É. Kiss 2008: 21), de legkésőbb a középmagyar kor korai szakaszában megindult. Tudvalevő, hogy e „leépülési folyamat” eredményeként – a köznyelvben és nyelvjárásaink többségében – ismét egyetlen (de nem az ómagyar kor elejével egyező) múlt időnk maradt: a *-t/-tt* jeles.

Nem kapcsolódik szorosan okfejtésünkhöz, de megjegyezzük, hogy nem feltétlenül a rendszer „leépüléséről” van szó. Releváns források híján ugyanis semmi okunk nincs azt feltételezni, hogy a szakrális-fordítói nyelvhasználaton túl valamennyi ómagyar kori regiszterben is kiépült volna a nyelvelméleinkből ismert, zártnak tűnő múltidő-rendszer. Nem elképzelhetetlen, hogy például a beszélt nyelvi regiszter(ek)ben soha nem is épült ki teljesen – vagy nem a fennmaradt nyelvelméleinkből ismert formában valósult meg (lásd egyes, több múlt időt őrző mai nyelvjárásainkat) –, azaz a középmagyar kor egyszerűbbé vált múltidő-rendszere nem feltétlenül „leépülés” eredménye. (A kérdéshez lásd még: Hegedűs 2016: 75.)

3. Az újmagyar kor

A középmagyar kor vizsgálata előtt célszerű egy pillantást vetni az e korszak utáni időszakra. Az újmagyar kor történeti grammatikája híján a források adataira tudunk csupán hagyatkozni. Mindazonáltal figyelemre méltó, hogy e korra például az összetett múlt idők szinte teljesen eltűntek. (Teljesen a mai napig sem, stilisztikai vagy nyomatékosító funkcióval ma is mondható pl. „amint *mondottam volt*”.) Az elbeszélő múlt azonban az újmagyar korban még élőnek tűnik.

3.1. Petőfi Sándor *Hazámban* című verséből idézünk: „Rég volt, igaz, midőn e jegenyék / Árnyékain utászor **pihenék** [...] / Midőn az ősi háznak küszöbén / A búcsu tördelt hangját **rebegém**; / S a jó anyának áldó végszavát / A szellők már régen **széthordozák**. / Azóta hosszú évsor **született** / És hosszú évsor **veszte** életet, / S a változó szerencse szekerén / A nagyvilágot **összejártam** én. / A nagyvilág az életiskola; / Verítékemből ott sok **elfolya**, / [...] [a tapasztalás] Sötét pohárból annyiszor **kinált**, / Hogy ittam volna inkább a halált!” (Petőfi /1972: 13). A versidőket alapján úgy tűnik, hogy költőnk az elbeszélő múlt időt gyakrabban használja, mint a *-t* jeles múlt időt. Ha pedig közelebbről megvizsgáljuk e szöveget, az is feltűnhet, hogy a versben a két múlt idő használata között nemigen figyelhető meg funkcionális különbség: az előfordulások többségét rímkényszerre, egy előfordulást (*veszte*) metrumkényszerre⁴ vezethetünk vissza. Mindezen túl természetesen számításba kell vennünk,

1 Szórványosan előfordul még *-á/-é* + *vala* szerkezet is (Hegedűs 2016: 79).

2 Forrásaink tanúsága szerint a *-t* jeles befejezett jelen (praesens perfectum logicum) funkcionális átértékelődése befejezett múlttá (praesens perfectum historicum), és ennek következtében a *-t* + *vala* befejezett múlt (prasens perfectum historicum) régmúlttá (praeteritum perfectum) a kései ómagyar kor kezdetére megtörtént (vö. Szentgyörgyi 2014: 264–265).

3 A kései ómagyar korban felbukkanó, *volt* segédigével szerkesztet összetett múlt időket (*ø* + *volt* és *-t[t]* + *volt*) történeti grammatikáirásunk egyszerű változatokként (grammatikai szinonimákként) tartja számon, lásd Abaffy 1992: 157–164. Ugyanígy Hegedűs 2016: 77–79.

4 Korompay Klára hívta fel a figyelmet arra, hogy romantikus költőink az elbeszélő múlt idejű alakokat gyakran azért is részesíthették előnyben, mert könnyebben voltak beilleszthetők a kötött versmetrumokba. Észre vételét ezúton is köszönöm.

hogy a romantika szerzői által különösen is kedvelt archaizmusok erőteljesebb stilisztikai motivációval rendelkeznek.

A versolvasót még inkább elgondolkodtathatják a Szeptember végén című vers első sorai: „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, / Még zöldel a nyárfa az ablak előtt, / De látod amottan a téli világot? / Már hó **takará** el a bérci tetőt.” (Petőfi /1972: 732). A jelenbeli hatását érzékeltető múlt időt, illetve az esetleges előidejűséget (ez utóbbit csak erőltetetten lehetne a versbe beleérteni) alkalmasint a *-t* jeles múlt idő (*takarta*) fejezhetné ki. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az alkalmazott (elbeszélő) múlt idő valójában inkább jelen idő helyett áll: „már hó *takarja* el a bérci tetőt” – így azonban nem jönne ki a versmérték. A romantika korszakának költői és írói gyakran alkalmazzák az archaizálás stilisztikai eszközét, ugyanakkor további vizsgálatok tárgya lehet, hogy ez mely esetekben rendelkezik valódi funkcionális, illetve „csupán” stiláris motivációval.

Petőfi Sándornál maradványra méltó, hogy prózai munkáiban már alig használja az elbeszélő múltat. Az Úti levelek 15. darabjában így ír: „Hát, amice, *megházasodtam* [...] Ugy van amice, én *megházasodtam!* [...] Éppen ma egy hete, hogy a költői borostyánkószorút *lehúztam* dicssugáros füleimről, akarom mondani fürteimről s helyébe a házi-sipkát **ültetém**, s a lant helyett éktelen hosszúszerű pipát tartok kezemben [...]. Esküvőnk középkori regényességgel *ment végbe*, [...] folyton *mosolyogtunk* egymásra [...]. A mint az esküvési szertartásnak vége *lett*, rögtön kocsira *ültünk s vágtattunk* ide Koltóra. [...] Hogyan *jöttem* én *ide?* kérdezed. [...] Barátom *átengedte* lakását, [...] Utazásunk idáig elég rossz időben *történt*, [...] Egy kis kalandunk is *volt* az útban ... Nagy-Bányán túl Misztótfaluban *eltört* egy kerekünk. Feleségem csak *mosolyogta* a bajt, de én dühösen *dühödtem*, s *félre mentem*, hogy feleségem ne halljon, és ott kedvem és rangom szerint *kikáromkodtam* magamat. Egyéb következése nem *lett* a dolognak, csak hogy az itteni késedelem miatt másnap *érhettünk* Koltóra. Az éjet Nagy-Bányán *töltöttük* a fogadóban ... házasságom első éjét a fogadóban! nem hiába vagyok a csárdák költője. [...] Igaz! hazugság, a mit tartanak közönségesen, hogy a házasságban megszűnik a szerelem. Én most is oly forrón, oly lángolón szeretem feleséget, mint hajdanában nőtelen koromban, pedig már egy hét múlva két hete lesz, hogy *megházasodtam*.” (Petőfi 1847). Ez elbeszélésben csupán egyetlen helyen, modorosságból alkalmazza a költő az elbeszélő múltat.

3.2. Kölcsey Antónia (Kölcsey Ferenc unokahúga) naplóját (Kölcsey 1838–1844) dolgozza fel a múltidő-használat szempontból Vass Antónia ELTE-s hallgató (kutatásai folyamatban). Figyelemre méltó, hogy a napló korai időszakában elválik a *-t* jeles múlt idő (hétköznapi elbeszélés) a tekintélyes személyekkel való találkozás említésekor alkalmazott (tehát stilárisan motivált) *-á/-é* jeles múlt időtől:

„1838. máj. 29. Tegnap Bárány Wesselényi Miklós úr falunkba Ferencz bácsimhoz *jött*. Megérkezésén nem *voltam* jelen, de képzelem a' két nagylelkű barát örömét.” – „1838. máj. 30. Ma ismét *sziveskedett* a' nemes báró bennünket meglátogatni bácsival, emlékkönyvem **mutatám** a' kedves vendégeknek. Még én nem *irtam* ebbe? **Kérdé** jó Bátyám. Nemmel *feleltem*. Most azt **mondá** a' Báró Ur, hogy kérjem őt egy pár sorért, 's én nem **valék** képes a' kérő szokat nagy hangon kimondani, minden parancs után is.” – „1838. máj. 31. **Elhagyá** Báró Wesselényi Csekét, az ígérettel hogy pár hét multával megint vissza jön. Milly vigasztaló **vala** ez ígéret.”

Naplójának vége felé ez a különbségtétel (bár itt is egy tekintélyes személlyel való találkozás eseményét rögzíti) már alig figyelhető meg: „1843. okt. 1. Ma olyan rossz napom *volt*. Apám nagyon *haragudott* rám és nagyon *megszidott*. Vigyázatlan *voltam* ugyan, de

tudatlanságból. Horváth Gábor [Ung vármegye főszolgabírája] szinte egy hétig *volt* most itt, 's ez idő alatt mindég *kérte* emlékkönyvemet, hogy vihesse el és rajzolhasson bele valami tájképet. Én nem *akartam* adni könyvemet, de ő annyit *kérte*, hogy végtére *oda ígértem* egy pár hétig, míg a' rajzot elkészíti, mert már rég is **ohajték** bele egyet. Mikor *elment*, Apám nagy haraggal hozzám jön 's szid és fedd hogy mikép merem emlékkönyvemet egy idegennek oda adni, 's megmagyarázza hogy mily illetlen ez 's hogy én e' tettel nagyon *hibáztam*. Ekkor *vettem észre* magamat, ekkor *kezdtém* aggodni 's keservesen *sirtam*, 's *szégyeltem* vigyázatlanságomat. [...] Apámnak némely szavai igen rosszul *estek*, de még is most mikor már én is *lecsillapultam*, mélylyen érzem, milly nagy hálával tartozom én az illy jó és okos apának, ki sok rosztól megóv engemet, 's mindég oly szivesen vigyáz lépésimre."

Úgy tűnik, a történeti múlt idők az újmagyar korban (nyelvi regiszterhez köthető) stilisztikai motivációk miatt élnek tovább, legmarkánsabban minden bizonnyal a 19. századi bibliafordításokban (l. Demján 2012: 107–119; vö. Szentgyörgyi 2016: 474).

4. A középmagyar kor kéziratos emlékeiből

A középmagyar kor nyelvének tanulmányozására az ómagyar forrásokhoz képest jóval szélesebb műfaji spektrumú forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére. Nyomtatott forrásaink: bibliafordítások, prédikációk, imádságos könyvek, vitairatok stb.; tankönyvek, tudományos munkák stb.; nyelvtanok, szójegyzékek, szótárak stb.; verses históriák, krónikás énekek; elbeszélések, mesék; (iskola)drámák stb.; orvosi füveskönyvek, prognosztikonok, kalendáriumok stb. Kéziratos emlékeink: misszilisek; városi jegyzőkönyvek, jobbágylevelek stb.; perszövegek (úriszék, boszorkánypercek stb.); énekeskönyvek, versgyűjtemények stb.; orvosi könyvek, emlékiratok, kéziratos nyelvtanok stb.

E rendelkezésre álló hatalmas, illetve műfaji szempontból is erősen differenciált forrásanyagból három – közel egykorú – kéziratos emlék szövegrészletén keresztül kívánom bemutatni, hogy a középmagyar kori múltidő-rendszer nem csupán nyelvtörténeti változás, illetve nyelvjárási változatosság eredményeként, de a műfaji meghatározottság mentén is változatokat mutathat.

A középmagyar kori igei paradigma kijelentő módban (a fordításirodalom által megalkotott „tudós” alakokat nem számítva) hat múlt idővel rendelkezik. Valójában ez az ómagyar korival megegyező rendszer, ám felmerül, hogy a $\emptyset + \textit{vala}$, és a $-t[t]$ + *vala* szerkesztésű összetett múlt idők változatainak tekintett, *volt* segédigével szerkesztett ($\emptyset + \textit{volt}$ és $-t[t]$ + *volt*) igeidők nem egyszerű alternánsok, a *vala* segédigével szerkesztettekhez képest funkcionális különbségeket mutathatnak. A kérdés tisztázása további elmélyült kutatást kíván, a jelen tanulmány csupán rámutat az ebben is megmutatkozó műfaji differenciáltságra.

4.1. Első szemelvényünk egy „szépirodalmi” igényű munka: Szamosközy István történetírói művéből származik:⁵ „[1603. június] Die 18. Io reggel hozanak Moisestwl lewelet az tanachnak, Mellyet irt vala Lekenczerwl, kibe meghis kéri vala az varost hogy Neki megh hodolna. Ezen Nap Kolopez Mihál az varosbol heted magawal ki wte, az szölok alat talalt valami haidukra, es egyet vagy kettöt le chyapwa benne, be iöwe. Azutan Moyses minden hadawal nem sok ora mulua Besenyeö es Beztercze keözze szalla, es onnatis az polgaroknak egy kuldus inastul lewelet kwldöt vala. Ismét ki wtenek az varosbol, es egy szekelt hozanak be, kinek az fel kezét el vagtak vala. Az hostatban megh maradot hazakot Moyses népe

5 A kijelentő módú múlt idejű alakokat a következő szemelvényekben aláhúzással emeltük ki.

megh giutogata, es erőssen ége. Ezen fwst alat az felseő Kapun, Budaki Georgy eötwen emberrel ki wte, de semmi oly hazonnal nem iaranak. Vgian akkor kezde az ellenség az varoson által folio vizetis el venni, de immár miden vcza, szar középegh való vizzel al vala, es miden haz eleöt, nagy hoszu fara kötöt lepedeő vagy egyéb ruha keötwe vala, mellyel az égest megh oltanak ha teörtennek.” (Szamosközy /1991: 84).

A szöveg – formailag és funkcionálisan is – az ómagyar korból ismert múltidő-rendszert reprezentálja. Ez az alábbi, táblázatba foglalt áttekintésből még inkább kitetszik:

Mondat	Régmúlt	Folyamatos múlt	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt
1.	irt vala	megh(is) kéri vala	hozanak	
2.			ki wte, be iöwe	talalt
3.	kwldöt vala (?)		szalla	
4.	el vaktak vala		ki wtenek, hozanak be	
5.			ége	megh giutogata
6.			ki wte, iaranak	
7.		al vala	kezde, (keötwe) vala	

1. táblázat. Múlt idejű igealakok Szamosközy István történetírói munkájának részletében

Csupán egyetlen esetben kérdőjeleződik meg a funkció következetes alkalmazása (3. mondat: *kwldöt vala*), ez azonban lehet az első mondat analógiás hatása is.

4.2. Második szemelvényünk a hivatali regisztert reprezentálja. Szövegünket egy úriszéki per lezárulta után a jegyző rögzítette (Szalónak, 1582. április 9.): „Masodýk thörwen. Rohonczý Lörýncz Merth ennek elewtte walo napokban egor menth woth az korczmara, es meg rezögödöth woth. Esthwe haza menth woth rezögön, az felesaegae zol woth rea, hogh ne rezögösködneýek, mert annakwlys zegenyek wolnanak, annak fölötte adosokýs wolnanak. Mýndýarasth eý hasab fawal hozza wötöth az felesaegehöz. Wg talaltha woth, hogh azonnan megh holth az felesaegae, kýth w magaýs megh wallöth ith elöthwñk. // Deliberacio. Mýerth hogh nýlwan wagýon, hog w eölthe megh, kýth w maga sem tagad, w ýs meg eölettesek erötte, feýeth wegýek, es ez innepök wthan Rohonchra wýgýek, oth wegýek feýeth.” (Úriszék 68).

Mon-dat	Régmúlt (a bünténynél korábbi) események elbeszélése	Folyamatos múlt (feltehetően) korábban is megtörtént, ismétlődő cselekvés	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt maga a büntény és bevallása
1.	menth woth, meg rezögödöth woth			
2.	menth woth	zol woth		

3.			hozza wtóth
4.	talaltha woth (?)		megh holth
5.			megh walloth
6.			eólthe megh

2. táblázat. Múlt idejű igealakok egy úriszéki per jegyző által készített szövegében

Szembetűnő e szövegben az elbeszélő múlt teljes hiánya. A bűneset elbeszélése (s ezzel összefüggésben a bűntény beismerése) a *-t* jeles múlttal történik, az előzményeket *-t + volt* összetett igealakokkal találjuk leírva. (Az időszerkezet teljességéhez hozzátartozik, hogy a jelen idő az ítélet kihirdetése: „Deliberatio. ... nyilván *va*gyon ... w maga sem *tagad* ...”). Figyelemre méltó továbbá, hogy míg a fentebbi, történetírói munkában kizárólag a *vala*, itt kizárólag a *volt* segédige fordul elő, mind a régmúlt, mind a folyamatos múlt esetében. Az egyetlen folyamatos múlt idejű alak (amennyiben nem tollhiba), az említett szituáció esetleg korábban is megtörtént, a múltban ismétlődő cselekvést idézhet fel.

4.2. Harmadik szemelvényünk több szövegrészletből tevődik össze: egyazon per (egy ún. boszorkányper) három tanúvallomását idézzük. E kiválasztott lejegyzések minden bizonnyal az elhangzott beszélnyelvi szöveget rögzítik, amelyek rögzítése során a jegyző feltehetően nem (vagy csak minimális mértékben) igazíthatott (Szilincs, 1619. július 25.): „N. [I.] 28. testis Nagý András Zýlinczön lakozó paraszt személy megeskütt, és hiti után azt vallja, hogý egýkor ugyanezön tanúnak az felesége vött volt egý meszelý vajjat Thot Györgýnétül, és ugyan akkorban az tanú cséplött Göncz Györgýel magának, és hogý azzal az vajjal vajazot étket öttek volna, az gyomrok igen fájt, egýgyik egý fele dült, az másik másfelé. Mikor immár az vaj többire elfogyott volna, csak kicsin volt benne, tötte az tanúnak az felesége cserepestül az tűzhöz, hogý megolvassza, azomban hogý megolvadott, tekintik, hát egý nagý varas holt béka lábball föl van az cserép fenekén, ez tanú felesége oztán viszakülte Thot Györgýnének az minemű embör hozta volt azon embörtül. Thot Györgýné visszavéven, az felét visszaatta az vaj árának.” (MBF. 2: 330.) // „N. [I.] 80. testis Molnár Pétör Zýlinczön lakozó paraszt személy megeskütt és hiti után azt vallja, hogý ez elmúlt harmad avagý negyed etendőben az tanú örlött volt búzát Thot Györgýnének, és annak utánna oztán hozzá mentek ez tanúhoz, mutatta neki az kenyeret: – ihon minemű szegény kenyeret sütöttem abból az liztból, az kit énnéköm örlöttél, tehén ganajból is sütnék ollyan kenyeret.” (MBF. 2: 333.) /// (Szilincs, 1619. augusztus 16.): „N. [II.] 1. testis Zabo Matthias Zilinczen lakozó paraszt személ megeskütt és hiti után azt vallja, hogy mikor immár legutolsó óráján volt az akasztófánál az modordorffi Vrabloné, az szombati hadnagynak ez tanú az több zilichiekkal könyörgettenek, hogy őket is oda bocsjássza vele együtt, és kérdezzék meg is jól meg, hogy ugyan rejájok hal-e meg, a zilinczi Thot Georgnére és Nagy Balásnéra, az mint az előtt rejájok vallott volt. Az hadnagy megengedvén együtt odamenvén az pap reá kérdette, hogy a zilinczi aszonyokat lelkére ne vegye, hanem mondgya igazán meg, hogy bönössek e avagy nem. És elsőben mondott, hogy: – Egýiket mentem. Ezzel elmentenek onnan, ez tanú és az többi, azonban montanak egymásnak: – ím meg sem értenénk tőle, melliket menti, menjünk vissza, értcsük meg jobban tőle. Azonban az hadnaggyal együtt még viszamentenek és kérdezték tőle, melliket menti, megnevezze, és mondott oztán, mind az kettőt mentem. De tótul monta: – odvolavam lincziansky obba. Mikor oosztan az fára felvitték volna, és az tűz is alatta igen égett, akkor senki nem is emlékezett felőle, de az tűzből mégis azt kiáltotta, hogy: az zilinczieket mentem. Sokszor kiáltotta, erre az szóra mondott az zombati hadnagy Boka

János: – soha nem látam ilyen álhatatlan aszony állatot, ím valamit azelőtt vallott, mind megtagadgya.” (MBF. 2: 334–335.)

Mon-dat	Régmúlt előzmény elbeszélése	Folyamatos múlt	Elbeszélő múlt	Befejezett múlt ⁶
0.				megesküött (3x)
1.	vött volt			cséplött, fájt, dúlt
2.	hozta volt			volt, tötte, megolvadott, vissza- külte, visszaatta
3.	örlött volt			hozzá mentek, mutatta,
4.				sütöttem, örlöttél (!)
5.	vallott volt			könyörgettenek
6-7.				kérdette, mondott
9-10.				elmentenek, montanak
12- 14.				visszamentenek, kérdezték, mondott, monta
15- 17.				égett, emlékezett, kiáltotta (2x), mondott, látam, vallott

3. táblázat. Múlt idejű igealakok egy boszorkányper tanúvallomásainak szövegében

A szövegrészletekben szinte kizárólag a *-t* jeles múlt idő előfordulásait találjuk. Olykor megjelenik az *-t + volt* összetett múlt idő (a *vala* segédige itt sem fordul elő), jellemzően előzmény elbeszélésére. (Ez az első és harmadik mondatban egybeesik a „hivatali regiszter” fentebb bemutatott régmúlthasználatával, a két funkció között ez jelentheti a kapcsolatot.) Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy az előzmények régmúlthal történő elbeszélése nem következetes, a *-t* jeles múlt – a beszélt nyelvi regiszterben – ezt a funkciót is átveheti, az alábbi példa kétséget kizáróan egyenes idézet: „ihon minemű szegény kenyeret *sütöttem* abból az liztből, az kit énnéköm *örlöttél*” (MBF. 2: 333) – e helyett: *örlöttél volt*. Hasonlóképpen: „soha nem *látam* ilyen álhatatlan aszony állatot, ím valamit azelőtt *vallott*, mind megtagadgya” (MBF. 2: 335) – e helyett: *vallott volt*.

A jelen idő ebben az esetben is a vallomástevés: „hiti után azt *vallja*”. Másfelől szintén figyelemre méltó a gyorsuló múltbeli események – szintén az élőbeszéd sajátosságaként – jellelennel történő kifejezése („*tekintik* ... varas holt béka *van*”), a praesens historicum.

5. Összegzés

A három közel egykorú (16. század vége – 17. század eleje), különböző műfajú (történetírói munka, jegyzőkönyv, tanúvallomás), illetve különböző nyelvi regisztert megszólaltató („szépírói”, formális: hivatali, informális: beszéltnyelvi) szemelvény múltidő-rendszerének lényegi különbsége az alábbiakban ragadható meg.

6 E regiszterben a *befejezett múlt* terminus funkcionálisan már nem tartható, a formális összehetőség miatt őriztük meg.”

A három rendszer formai és funkcionális szempontból is különbségeket mutat. Formális szempontból vizsgálva a „szépírói” regiszter (az ómagyar korból ismerthez képest) a teljes rendszert mutatja, az összetett igealakokat kizárólag a *vala* segédigével szerkeszti. A másik két rendszer ehhez képest „hiányos”: mindkettőt jellemzi az *elbeszélő múlt teljes hiánya*, a folyamatos múlt a hivatali regiszterben szórványosan még előfordul, a beszéltnyelvben azonban már nem találjuk. Az összetett igealakokat mindkét regiszter a *volt* segédigével alkotja meg.

Funkcionális szempontból a következő fontosabb megállapításokat tehetjük. A történetmondás igeideje a „szépírói” regiszterben az *-á/-é* jeles ún. elbeszélő múlt; a hivatali regiszterben az ún. régmúlt (*-t + volt*), a beszéltnyelvi regiszterben pedig a *-t* jeles múlt. Az előidejűség kifejezésére az írói regiszterben a *-t + vala* szerkesztésű régmúlt, a formális hivatali szövegekben a *-t + volt*, az informális vallomásokban *-t* jeles múlt szolgál. Ez utóbbihoz megjegyzésként kívánczok, hogy itt is előfordulhat a (feltehetően visszaszorulóban lévő) *-t + volt* szerkesztésű régmúlt is, az ide vonható adatok egynémelyike azonban esetleg a jegyző beavatkozásának is betudható. Mindenesetre a beszéltnyelvi egyenes idézetekben az előidejűség kifejezése kizárólag a *-t* jeles múlttal történik.

A kérdés továbbgondolása számára fontos megjegyezni, hogy a műfaj által meghatározott regiszterek múltidő-használata sem állandósult, térben további változatokat, időben pedig változásokat mutat. Mindez azonban már további kutatások témájául szolgálhat.

Források

- Kölcsey Antónia 1838–1844. *Kölcsey Antónia naplója*. <http://mek.oszk.hu/04900/04914/html/mhkolcsey0001.html> (2016. 07. 31.)
- MBF. 2. = *A magyarországi boszorkányság forrásai 2.* Szerk. Bessenyei József. Balassi Kiadó, Budapest.
- Petőfi Sándor 1847. *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. <http://mek.oszk.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html> (2016. 07. 31.)
- Petőfi Sándor /1972. *Petőfi Sándor összes költeményei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Szamosközy István /1991. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje*. Közzéteszi E. Abaffy Erzsébet – Kozsoca Sándor. A Magyar Nyelvtörténet Forrásai 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Úriszék = *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. Varga Endre. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–121.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 120–183.
- Demján Adalbert 2012. *A tékozló fiú példázatának magyar fordításairól*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 13. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Farkas Tamás 2014a. Név kutatás és dimenziális nyelvészet. Két esettanulmány. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk., *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest. 39–65.
- Farkas Tamás 2014b. Dimenziális szemlélet a névkutatásban. Általános kérdések és a családnevek példája. *Névtani Értesítő* 36: 9–22.
- Hegedűs Attila 2016. Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112: 74–80.
- Juhász Dezső 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány-szemléleti kérdések. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk., *Hungarológia és dimenziális nyelvészeti szemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen–Jyväskylä. 165–172.
- Juhász Dezső 2011. Dimenziális nyelvészet. In: Balázs Géza szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Non-profit Kft., Budapest. 61–64.
- É. Kiss Katalin 2008. A „nyelvromlás” – egy szinkron szempontból értelmezhetetlen nyelvtörténeti metafora. In: Cserniczkó István – Kontra Miklós szerk., *Az üveghegyen innen. Anyanyelv-változatok, identitás és magyar anyanyelvi nevelés. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus azonos című szimpóziumán elhangzott előadások anyaga*. PoliPrint Kft. – II. Rákóczi Ferenc KMF, Ungvár–Beregszász. 17–29.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. (Ósmagyar kor.) In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- StilLex. = Szathmári István, *Stiliztikai lexikon*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014. Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa szerk., *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 258–267.
- Szentgyörgyi Rudolf 2015. Magyar grammatika – dimenziális keretben? In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 611–616.
- Szentgyörgyi Rudolf 2016. A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár (Kiadványok) négy kötete. *Magyar Nyelv* 112: 470–478.

Szentgyörgyi, Rudolf

The Study of the System of the Middle Hungarian Past Tenses: a Dimensional Linguistic Approach

The study examines the system and usage of the past tenses in Middle Hungarian (16–18th century) with the tools and methods of „dimensional linguistics”, interpreting the data along the coordinates of space, time and socio-cultural determinants. The analysed data was drawn from divers handwritten resources from several parts of the language territory. The author concludes that the usage of past tenses not only varies in time and in different parts of the territory but is simultaneously shaped by socio-cultural aspects, such as administrative language use and genre rigidities.